

संगीत अध्यापन पध्दती व शिक्षणातील महत्त्व

सहा. प्रा. विजय भारत सोनवणे. (Page 79-85)

गार्डियन कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, कोढवा, पुणे.

SRJIS IMPACT FACTOR SJIF 2015: 5.401

Date of Issue Release: 04/03/2017,

Volume: SRJIS, Jan-Feb, 2017, 4/30

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

खरे पाहिले तर ज्ञान हे असिम आहे, ज्ञानाशिवाय सर्वश्रेष्ठ असे काही नाही. याच ज्ञानाचा आपण आपल्या सोईसाठी विविध ज्ञानशाखेत विभाजन केले आहे जसे काव्यशास्त्र ,गणित ,शास्त्र इत्यादी मानवाच्या सर्वांगिण विकासाठी ज्ञान आवश्यक आहे. अर्धवट ज्ञान हे कधीही धोकादायक असते त्यामुळे संपूर्ण ज्ञान घेतल्याशिवाय अपूर्ण ज्ञानाचा आपण व्यवहारामध्ये केलेला उपयोग धोकादायक ठरतो. शिक्षणामध्ये सर्व विषय एक समान आहेत कारण काही लोकांचा गैरसमज असतो की विशिष्ट एखादा विषय सर्वात महत्त्वाचा असतो तर दुसरा एखादा विषय कमी महत्त्वाचा असतो पण हे पूर्णपणे चूकीचे आहे कारण सन 1948 च्या राधाकृष्णन आयोगाने तसेच सन1952 च्या मुदलियार आयोगाने व सन 1986 च्या कोठारी आयोगाने विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासाला अनन्य साधारण महत्त्व विशद केलेले आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास ही मुळातच खूप व्यापक संकल्पना व उद्दिष्ट आहे. कारण ते सहज साद्य नाही . आपण पाहतो की दहावी बारावीला चांगले मार्कस घेणारा विद्यार्थी भविष्यात यशस्वी होईलच याची शास्वती नाही म्हणून सद्या आपण पाहतो विद्यार्थी आत्महत्या हा विषय भयानक स्वरूपाचा बनला आहे. कोठारी आयोगाने लोकशाही देशात कोणती शिक्षणपध्दती असावी याचा विचार करून लोकशाही मुल्ये जापासणारी तसेच रुजवविणारी शिक्षण पध्दती सांगितली व शिक्षणाची ध्येये कोणती असावी? व ती कशी साद्य करावी? यासाठी त्यांची शिक्षणाची ध्येये सांगून ती साद्य करण्यासाठी उत्कृष्ट अभ्यासक्रम सांगितला आहे. व तो अभ्यासक्रम साद्य करण्यासाठी पाठयक्रम सुचविला आहे. व पाठयक्रम पुर्ण करण्यासाठी विविध विषय सांगितले आहेत या विषयात कला या विषयाला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे पण आपण पाहतो हल्ली विविध शाळेत कला विषयाकडे दूर्लक्ष्य केले जाते त्यामुळे मुलांना स्व-जाणिव होत नाही, स्व-सादरिकरण करता येत नाही स्वतःचे विचार स्पष्टपणे मांडता येत नाहीत, योग्य निर्णयक्षमता विकसित होत नाही या व अनेक अडचणी निर्माण होतात याचे निराकरण करण्यासाठी कला विषयाकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे महात्मा गांधींनी सुचविलेली बुनयादी शिक्षण योजना ही याच विचारावर आधारित असून 3एच हा विचार याठिकाणी जाणिवपूर्वक मांडावा लागतो त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी सर्व विषयासोबतच संगीत ,कला , चित्रकला कार्यनुभव इत्यादी विषय तितकेच

महत्त्वाचे आहेत. त्यामुळे संगीत विषयासंदर्भात संगीत विषयाची अध्यापनाची उदिदष्टे कोणती असावी ? व ती साद्य कशी करावी ? त्यासाठी कोणती अध्यापन पध्दती वापरावी? शैक्षणिक साधने कोणती असावी? विद्यार्थ्यांना समर्पक अध्ययन अनुभव कोणते द्यावेत याचा विचार करावा लागतो.

1. संगीताचा अर्थ—

सं म्हणजे उत्तम आणि गीत म्हणजे काव्य. उत्तम काव्याचे गायन करणे म्हणजे संगीत असा संगीताचा अर्थ सांगितला जातो. संगीत या शब्दाची व्याख्या याप्रमाणे सुध्दा केली जाते. 'सं', म्हणजे स्वर 'गी' म्हणजे गीत व 'त' म्हणजे ताल. योग्य स्वरात योग्यतालात गायिले जाणारे गीत म्हणजे संगीत होय. सं म्हणजे स्वर असा जेव्हा अर्थ केला जातो तेव्हा स्वर हे सात आहेत. सा— शडज, रे —ऋषभ ,ग —गांधार, म —मध्यम ,प—पंचम, ध —धैवत ,नि— निशाद, म्हणजे सा रे ग म प ध नि हे ते सात स्वर आहेत दामोदर पंडित यांच्या मते या सात स्वरांची निर्मिती प्राण्यांपासून झालेली आहे. मोराकडून षडज, चातकाकडून ऋषभ, बकरीकडून गांधार, कावळयाकडून मध्यम, कोकीळेकडून पंचम, बेडकाकडून धैवत आणि हत्तीकडून निशादाची निर्मिती झाली आहे. संगीत हे शास्त्र आहे व यात स्वरांची निर्मिती ही नादापासून होते . नाद दोन प्रकारचे असतात.

1 अनाहत नाद

2 आहत नाद

2 नादोत्पत्तीचे प्रकार—

1 नादाचा उच्च किंवा नीचपण

2 नादाचा लहानमोठेपणा

3 नादाची जाती किंवा गुण

2 संगीताचे प्रकार—

1 **मार्गी संगीत**— हे संगीत अति प्राचीन आहे. सनातन नियमबद्ध संगीत म्हणजे मार्गी संगीत , हे संगीत मोक्ष प्राप्तीचा मार्ग दाखवते .मार्गी संगीत हे ब्रम्हदेवाने निर्माण केले व भरतमुनींच्या व्दारे देव, किन्नर, अप्सरा, हनुमंत,नारद, तुंबर, गंधर्व इत्यादीनां शिकविले, संगीताचा संबंध देवदेवतांशी आहे. देवदेवतांनी या संगीताची उत्पत्ती केली. शंकर गणपती या संगीताच्या तालावर तांडव नृत्य करीत असत. संगीत ब्रम्हानंद मिळवून देते. परंतू हे भूलोकावर कोणी म्हणत असल्याचे एकीवात नाही. हे संगीत दैवी आहे.

2 देशी संगीत— जे संगीत देशवासीयांच्या अभिरुचिप्रमाणे त्या त्या देशत, त्या त्या प्रांतात त्या त्या भाशेत प्रचलित असते. त्याला देशी संगीत असे म्हणतात. या संगीतात गायन, वादन व नर्तन या तीन्ही कलांचा समावेश होतो. हे संगीत चालीरिती, संस्कृती, लोक स्थळ व काळानुरूप बदलत जाते. सर्वसामान्य माणसाचे मनोरंजन व देशाची प्रतिष्ठा राखणे हा देशी संगीताचा मुख्य उद्देश असतो. भारतामध्ये देशी संगीताच्या दोन पध्दती प्रचलित आहेत.1 हिन्दुस्थानी पध्दती 2 कर्नाटकी पध्दती.

3 संगीत अध्यापनाची उदिदश्टे—

1 सर्वसामान्य उदिदश्टे—

1सौंदर्यानुभूतीचा विकास

2 आवाजाचा विकास

3 श्रवण कौशल्याचा विकास

4 भावी जीवनात मनोरंजनाचे साधन

5 भावात्मक विकास

6 सांस्कृतिक वारशाचे जतन

7 कल्पनाशकतीचा विकास

8 व्यावसायिक कौशल्याचा विकास

9 संगीतातील मूलभूत कल्पनांची ओळख

10 एकात्मतेच्या भावनेचा विकास

2 विशिष्ट उदिदश्टे—

1 संगीताबद्दल आवड निर्मिती

2 राग संकल्पनेची ओळख

3 स्वर व स्वर स्थाने स्पष्ट करणे

4 संगीताव्दारे सांघिक कृती करता येणे

5 मुलभूत तालांची ओळख होणे

6 ठेका धरण्याची क्षमता वाढविणे.

7 सूर, ताल, लय, राग संकल्पना ओळख करणे

8 वाद्य वर्गीकरण्याचा स्थूल परिचय करणे.

9 अभिरूची निर्मिती करणे

संगीत वर्ग अध्यापनाची उदिदश्टे –

1 तात्कालिक उदिदश्टे–

1ज्ञान– या स्तरावर विद्यार्थ्यांना माहिती देण्याचे कार्य केले जाते. हा स्तर बोधात्मक क्षेत्रातील सर्वात खालच्या पातळीवर आहे. संगीतातील नियम संज्ञा, तत्व, रागाची माहिती, संगीतज्ञांची माहिती सांगणे इत्यादी ज्ञान या स्तरावर अपेक्षित आहे

स्पष्टीकरणे– 1 विद्यार्थी रागाची माहिती सांगतो

2 विद्यार्थी वादी स्वराची व्याख्या सांगतो

3 विद्यार्थी ताल ओळखतो

2आकलन– ज्ञानापेक्षा वरच्या दर्जाचे उदिदश्ट किंवा उदिदश्टाचा स्तर म्हणजे आकलन होय. या स्तरावर विद्यार्थ्यांने माहिती जशीच्या तशी सांगून उयोगाची नाही . तर ती माहिती विचारपूर्वक , जाणीवपूर्वक ग्रहण करायला हवी. विद्यार्थ्यांला जर अर्थ समजला तर तो आपल्या भाषेत सांगू शकेल या स्तरावर केवळ स्मरण शक्तीवर विद्यार्थ्यांला अवलंबून राहून चालणार नाही. ज्याला विषयाचे आकलन झाले आहे तो काय करेल? तो गीताचा आशय सांगू शकेल दोन रांगामधील साम्य किंवा भेद सांगू शकेल.

स्पष्टीकरणे– 1 विद्यार्थी स्वर संख्येवरून रागाची जाती ओळखतो

2 विद्यार्थी गीताचा आशय सांगतो

3 विद्यार्थी कोमल स्वर व शुध्द स्वर यातील फरक ओळखतो.

4 विद्यार्थी गान समयावरून रागाया सूक्ष्म छटा स्पष्ट करतो.

3 उपयोजन –आकलनाच्या वरच्या पातळीवरचे उदिदश्ट म्हणजे उपयोजन . आपण मिळविलेल्या ज्ञानाचा उपयोग व्यवहारात करणे यालाच उपयोजन पातळीरचे उदिदश्ट म्हणतात क्षमताधिष्ठित अध्ययन प्रक्रियेत उपयोजनाला फार महत्त्व आहे

स्पष्टीकरणे—1 विद्यार्थी नोटेशन पाहून लक्षणगीत म्हणतो.

2 विद्यार्थी रागावर आधारीत गीत गाउन दाखवतो.

3 विद्यार्थी स्वर संगतोवरून राग ओळखतो.

4 विद्यार्थी हातावर टाळीच्या सहायाने ताल वाजवून दाखवतो

4 कौशल्य— कोणतेही कृती जेव्हा सहजतेने व अचूकपणे केली जाते त्याला कौशल्य प्राप्ती म्हणतात. कौशल्य प्राप्तीच्या विविध पायऱ्या असतात. त्यातील पहिली पायरी म्हणजे अनुकरण. विद्यार्थी शिक्षकांच्या कृतीचे अनुकरण करतो सुरुवातीला ही कृती करायला जास्त वेळ लागतो पण नंतर अपेक्षेपेक्षा जास्त अनुकरण केले जाते. पुन्हा पुन्हा अनुकरण केल्याने त्यात सुबकता येते कौशल्य प्राप्त होते

स्पष्टीकरणे—1 विद्यार्थी सुरेल तान घेतो.

2 विद्यार्थी तालबध्द गायन करतो.

3 विद्यार्थी प्रार्थना सुरात म्हणतो.

4 विद्यार्थी आत्मविश्वासाने सभागायन करतो.

दुरगामी उदिदश्टे—

1 अभिरूची— एखाद्या विषयत अभिरूची निर्माण होणे किवा त्या विषयात गोडी वाटणे म्हणजे त्या विषयाकडे अवधान खेचल जाणे, लक्ष वेधणे जाणे, विद्यार्थ्यांसमोर अनेक विषय असतात त्यापैकी विशिष्ट विषयाकडे तो आकृष्ट होतो त्या विषयाकडे आले लक्ष केंद्रित करतो, हळूहळू तो त्या विषयात समरस होतो रममाण हो व त्या विषयासाठी काही करण्यात तो गुंग होतो. या सर्व कृती विद्यार्थ्याला त्या विषयात अभिरूची निर्माण झाल्याचे द्योतक आहेत

स्पष्टीकरणे— 1 विद्यार्थी संगीताच्या कार्यक्रमात भाग घेतो

2 विद्यार्थी गायकांची चित्रे गोळा करतो

3 विद्यार्थी संगीतज्ञांची चरित्रे वाचतो.

4 विद्यार्थी संगीत कार्यक्रमाची कामे जबाबदारीने पार पाडतो

2 अभिवृत्ती—एखाद्या विषयात गोडी निर्माण झाली की आपल्या जीवनात मूल्याचा स्विकार करतो. मूल्ये निर्माण झाल्यामुळे आदर ,निष्ठा, प्रेम, अभिमान अशा भावना निर्माण होतात त्याच्या वृत्तीत बदल व्हायला

लागतो . सर्व मूल्यांचे योग्य प्रकारे संयाजन झाले की हळूहळू विशिष्ट प्रकारची वृत्ती तयार होते. अशी तयार झाली की विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात बदल जाणवू लागतो तो अधिक जबाबदारीने काम करू लागतो व त्याच्या एक विशिष्ट दृष्टीकोण तयार होतो.

स्पष्टीकरणे— 1 विद्यार्थी अपून्या माहितीवरून निष्कर्ष काढत नाही.

2 विद्यार्थी संगीवाच्या कार्यक्रमात पुढाकार घेतो.

3 विद्यार्थी संगीवाच्या नवीन प्रयोगाबाबत तयारी दाखवतो.

4 विद्यार्थी भारतीय संगीताचा आदर करतो.

3 रसग्रहण— संगीताबद्दल गोडी निर्माण झाली की हळूहळू त्या विषयाच्या प्रत्येक उपक्रमात विद्यार्थी रममाण होतो . त्याचा एक विशिष्ट संगीतीय दृष्टीकोण तयार होतो. मूल्यांचे संस्कार त्याच्या मनावर होतो. त्या विषयाची समरसता वाढून त्यातील सौंदर्यस्थळे शोधण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये येते तसेच चिकित्सक वृत्तीने सौंदर्य निर्मितीच्या दृष्टीने असलेले दोष तो दाखवू शकतो. याला रसग्रहण क्षमता म्हणतात

स्पष्टीकरणे —1 विद्यार्थी गीतातील भावनांचा आविष्कार करतो

2 विद्यार्थी गीतामधील शब्द सौंदर्य व भाव सौंदर्य टिपतो.

3 गीतामधील वीररस, भक्तीरस, करुणरस, इत्यादी रसांचा आविष्कार करतो.

4 गायक व वादकाच्या कौशल्याला दाद देतो

4 व्यक्तिमत्व विकास — विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास करणे हे अध्यापनाचे सर्वश्रेष्ठ उद्दिष्ट आहे आपल्या विषयाच्या अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये गुणांचा विकास झाला पाहिजे. व्यक्तिमत्वाचा विकास तीन अंगांनी होतो ज्ञानात्मक, भावात्मक, व क्रियात्मक ही तीन अंगे आहेत अशा विकासाला सर्वांगीण विकास म्हणतात विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्वाची जडण घडण होत असते आपल्या चौकस बुद्धीने तो ज्ञान प्राप्त करत असतो.

स्पष्टीकरणे— 1 विद्यार्थी चौकसबुद्धी दाखवतो

2 विद्यार्थी कायक्रमाचे संचालन करतो.

3 विद्यार्थी स्वावलंबनाचा स्वीकार करतो.

4 विद्यार्थी गुरुजन व वडीलधाऱ्यांचा आदर करतो.

5 विद्यार्थी आत्मविश्वासाने गातो.

4 संगीत अध्यापन पध्दती-

1 व्याख्यान पध्दती

2 स्वयंशोधन पध्दती

3 प्रकल्प पध्दती

4 दिग्दर्शक पध्दती

5 प्रात्यक्षिक पध्दती

6 चर्चा पध्दती

अशा पध्दतीने आपण शिक्षणपध्दती संगीत व कला विषयांना असलेले महत्त्व पाहिले व विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी संगीत व कला विषय अत्यंत महत्त्वाचे आहेत हे यावरून स्पष्ट होते तसेच भावनिक बुद्धिमत्ता विकासमध्ये संगीत व कला अध्यापनाचे महत्त्वाचे योगदान आहे महात्मा गांधींनी सांगितलेल्या 3 एच चा विकास करण्यासाठी कला व संगीत अतिशय महत्त्वाचे आहे या विषयाकडे अधिक लक्ष देण्याची जास्त गरज आहे.

Reference

Archana Aloni.(2007)Sangit Adhypan Padhati, Vidya Prakashan,Nagpur.

Bhilegaokar(2008)Shikshak Shikshan, Nityanutan Prakashan, Pune

Sima Yevle(2008)Shaikshanik tantradnyan, Nityanutan Prakashan, Pune